

# Frazemalarning Shakllanishi Va Ularning Lingvistik Xususiyatlari

*Abdullayeva Sevara Xazratbek qizi*<sup>1</sup>

**Annotatsiya:** Frazeologik birliklar qaysi birliklarni frazeologiya sohasiga kiritish mumkin va qaysi biri mumkin emasligi, frazeologik birlik bo'lishi uchun qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerakligi to'g'risida davom etayotgan muhokamalar nuqtai nazaridan o'rganiladi. shunday deyiladi, frazeologizmga tegishli bo'lgan iboraning tarkibiy tarkibi nima. Frazeologik birliklarga an'anaviy tarzda beriladigan xususiyatlar tahlil qilinadi: takrorlanuvchanlik, bo'linmaslik, tasviriylik, konnotativlik, stilistik rang berish. Frazeologik birliklar farqlanadigan komponentlar o'rganiladi, ularning xususiyatlari tahlil qilinadi, ma'lum bir talqinning asosligi bo'yicha xulosalar chiqariladi. Frazeologiya murakkab tuzilgan, xilma-xil, ko'p qirrali lingvistik birlik sifatida qaraladi.

**Kalit so'zlar:** frazeologiya, frazeologik birlik, so'z birikmasi, uslub, takroriylik, komponentlarning yaxlitligi (birikishi), uslubiy bo'yoq, metafora

Har bir tilning o'ziga xos xususiyatlaridan, ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'z rivojlanish qonuniyatlari mavjud bo'ladi. Ingliz tilida turg'un iboralar shakllanishining ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ma'lumki, frazeologizmning shakllanishi deganda, u yoki bu so'z birikmasining frazeologik turg'unlikka xos bo'lgan barcha elementlarini o'z ichiga kiritishi nazarda tutiladi.

Ingliz tilida yangi frazeologizmlarning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omillarga quyidagilar kiradi:

- nom talab qiluvchi yangi tushunchalarning paydo bo'lishi;
- o'z ta'sir kuchini yo'qotgan iboralarni yangisi bilan almashtirish ehtiyoji;
- ayni tarixiy davrga oid iboralarga bo'lgan doimiy ehtiyoj.

So'nggi yillarda frazeolog olimlarni frazeologik birliklarning hosil bo'lish yo'llari masalasi tobora ko'proq qiziqirmoqda. Bu til birliklarining mazmuni, shu jumladan, frazeologik birliklarning struktur-semantik xususiyatlari lingvistikada kam o'rganilgan sohalardan biri bo'lib qolayotganligi bilan bog'liqdir. Frazeologik birliklarning semantik-frazeologik variantlari o'rtasidagi munosabatlarni oydinlashtirish uchun frazeoderivatsiya asosiy usullarini umumlashtirish shu boisdan ham muhim hisoblanadi.

Frazeologik birliklarlar mazmuni haqida gap ketganda, shuni aytib o'tish kerakki, frazeologizmlar shunchaki predmetlar, harakat, holat va hokazolarni atamaydi, balki ularni tasvirlaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, frazeologik birliklar mazmunining mavhumlik darajasi yuqori bo'ladi. Frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning semantik strukturasi ifodalilik elementi kuchli bo'ladi. Frazeologizmlar semantikasining o'ziga xos xususiyatlarini leksik semantika bilan taqqoslaganimizda, frazeologizmlarning kontekstual xususiyati nafaqat mustaqil ma'noga ega ekanligida, balki ularning semantik mazmuni jonli va ta'sirchan ekanligi bilan ham farqlanadi. Frazeologik birliklarning bu xususiyati, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ingliz tilida frazeologik birliklar hosil bo'lishining yetti xil asosiy usullari mavjud. Bular:

1. o'zgaruvchan so'z birliklari ma'nosining o'zlashtirilishi;
2. turg'un birikmalar ma'nosining o'zlashtirilishi;

<sup>1</sup> ADU tayanch doktoranti



3. potensial frazeologizmlar negizida;
4. individual-muallif iboralari;
5. syujet asosida;
6. omonimlar soʻz oʻyini natijasida;
7. frazeologik birliklardan (frazederivatsiya) yangi frazeologik birliklarning hosil boʻlishi.

Yuqorida koʻrsatilgan olti usul birlamchi frazeologik shakllanishga mansub boʻlsa, frazederivatsiya ikkilamchi frazeologik shakllanishga kiradi. Bunda yangi frazeologik birliklar tilda mavjud boʻlgan frazeologizmlarning semantik, grammatik va funktsional jihatdan oʻzgarishlarga yuz tutishi asosida vujudga yeladi.

Frazeologizmlarning shakllanishi hodisasi oʻz tabiatiga koʻra, ikki planda oʻrganishni talab qiladi:

1. etimologik xususiyatlarni hisobga olgan holda, diaxronik planda (oʻrganilayotgan hodisaning tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilgan holda);
2. sinxron planda (til va uning qoʻllanishi-lingvistikaning predmeti sanaladi)

Shu boisdan, frazeologik derivatsiyani oʻrganishda til hodisalariga nisbatan oʻzaro bogʻliq boʻlgan va bir-birini taqozo etuvchi mazkur ikki yondoshuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Frazeologik shakllanish, u qay tarzda kechishidan qatʼiy nazar, tilni yorqin, joʻshqin, maʼnodor frazeologik birliklar bilan boyitadi. Ayrim neologizmlarning jamiyat tomonidan qabul qilinishi, ayrimlarining esa aksincha, inkor qilinishi bir qancha faktorlarga bogʻliq boʻlgan hodisadir.

Frazeologik birliklarning hosil boʻlishiga olib keluvchi murakkab semantik jarayonlarda quyidagi bosqichlarni koʻrsatib oʻtish mumkin:

1. Frazeologik birliklar tarkibidagi soʻzlarning dastlabki maʼnolarini yoʻqotishi yoki kuchsizlanishi;
2. Frazeologik birliklar barcha tarkibiy qismlarining maʼnolarini oʻzida mujassam etgan yangi (frazelogik) maʼnoning mustahkamlanishi (turgʻunlashuvi);
3. Turgʻun soʻz birikmasining frazeologik maʼnosi uning alohida tarkibiy qismlariga oʻzgacha kuch bilan taʼsir oʻtkazadi.

Tilning leksik sistemasi uchun bu umuman yangi maʼno xisoblanadi. Frazeologik birliklar turli xil oʻzgarishlarga moyil boʻlib, bu kabi oʻzgarishlar frazeologik birliklar strukturadagi tarkibiy qismlarning amalga oshirilishi mumkin boʻlgan oʻzaro almashinuvi hisobiga yuzaga keladi, ammo uning qolgan qismlari oʻzlarining doimiy xususiyatlarini saqlab qoladilar. Bunda frazeologik birliklar tarkibiy qismlarining transformatsiyasi koʻp holatlarda unga mos keluvchi turgʻun birikmalarning mohiyatiga taʼsir oʻtkazmaydi. Masalan,

be all at sixes and sevens = “tartibsiz holda boʻlmoq; tashlandiq, qarovsiz holda boʻlmoq”;

set on six and seven; = “soqqa tashlab, katta nomerga pul tikish yaʼni tavakkal qilmoq”.

Frazeologik birliklar mohiyatining semantik derivatsion murakkablashuviga, ular tarkibidagi bir soʻz turkumiga oid soʻzlarning takrorlanib kelishi sabab boʻladi. Quyida son soʻz turkumi ishtirok etgan bir qancha misollarni koʻrib chiqamiz:

*Three in One, One in Three* – muqaddas ilohiy uchlik;

*three sheets in the wind*– gʻirt mast;

*to strike twelve the first time (all at once)* – *тезда ўз қобилиятларини намоён қилмоқ;*

*ten to one* – oʻnta bittaga qarshi;

*the ten Commandments*– oʻnta muqaddas burch

Бу йўл билан бутун бир фразеологик бирликларлар уяси ҳосил бўлади:



**two in two**

a) *ikkiga: to cut in two: o'rtasidan bo'lmoq;*

b) *alohida;*

*to put two and two together*

c) *vaziyatga baho bermoq,*

d) *gap nimadaligini fahmlamoq*

Endi bu misollarning gapda qo'llanishini ko'rib chiqamiz:

It is a game at which two can play, two can play at that game— ko'ramiz kimning qo'li baland kelar ekan;

two in distress makes sorrow— birovning g'amiga sherik bo'lmoq, g'amni kamaytirmaydi(1).

''one'' so'zi tayanch so'z sifatida ishtirok etgan frazeologik birliklarning hosil bo'lishi hozirgi davrda jadal sur'atlar bilan kechmoqda :

*be all one to smb.; be at one (with smb); be one too many; be one too for smb.; suchy one, a; Evil one, The; hot one, a; one and all; one and only the; one by one; one in a thousand; one is not built that way; one or two; one too many (yoki too much) for smb.; va boshqalar.*

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan semantik murakkabliklar tilning frazeologik sistemasida derivatsion xilma-xillikning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Frazeologik tadqiqotlar uchun material to'plashda, hamda derivatlarni frazeologik variantlardan farqlash maqsadida asosan uchta nazariy asosga amal qilmog'imiz kerak.

1. Mustaqil frazeologik birliklarni derivat(xosila)dan farqlash uchun asos birlikda semantik o'zgartirishlarning mavjudligi;
2. Mavjud frazeologizmni xosila-frazeologizm deb tan olinishi uchun uning ifodalanishidagi, mazmunidagi o'zgarishlarning mavjud bo'lishi hamda u mantiqiy nuqtai-nazardan asos frazeologizmga mazmunan yaqin turishi lozim;
3. Frazeologik birliklar mazmuniga kuchli ta'sir o'tkazmaydigan va shu boisdan yangi frazeoderivatlarining hosil bo'lishiga olib kelmaydigan transformatsiyaning mavjudligi.

Tilda frazeologik birliklar tarkibiy qismlarining turli xil semantik transformatsiyalari bilan kechadigan derivatsiya jarayoni boshlang'ich material mazmun mohiyatining boyishiga olib keladi. Bu kabi xodisalarga aloxida izchillik bilan o'rganilishi kerak bo'lgan o'ziga xos derivatsion xodisalar sifatida qarashimiz mumkin. Masalan, son so'z turkumiga kiruvchi tarkibiy qismlarning o'z sanoq xususiyatidan uzoqlashuvi odatda frazeologik birliklarning umumiy mazmuniga bir qator yangi ma'nolarning kirib kelishi bilan kechadi:

*It is six of one and half a dozen of the other = "bu xuddi o'shaning o'zi";*

Bu kabi holatlarda frazeologik birliklar tarkibiga kiruvchi sonlar semantik va funktsional murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Bu esa frazeologik birliklar derivatsiyasining belgisi hisoblanadi. Misol uchun, *it is a game at which two can play two can play at that game = "ko'ramiz kimning qo'li baland kelarkan"* frazeologik birliklarini olib qaraydigan bo'lsak, bunda frazeologik birliklar tarkibida yuzaga kelgan ma'lum miqdor analogi qonunlari asosida so'zlashuv amaliyoti jarayonida yuzaga keladi. Bu fikrni isbotlash uchun zamonaviy ingliz tilida mavjud bo'lgan quyidagi frazeologik birliklarni misol sifatida keltirib o'tamiz:

*The seven virtues = yeti ezgu ish;*

*This seven year(s) day = bu uzoq vaqt mobaynida;*

*The seven wonders of the world = dunyoning yeti mo'jizasi;*

*The seven deadly sins = yeti kechirilmas gunoh;*



Bu kabi sinonimik qatorlarning vujudga kelishi bir turdagi struktural modellar asosida amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, kuzatuvlarga qaraganda, frazeologik birliklar sinonimik qatorlari modellari ko'pgina tillarda o'zlarining struktural barqarorligini saqlab qoladi. Bu esa turli xil tillarda sinonimik qatorlarning shakllanishi universal ekanidan dalolat beradi.

Tilda aniq iboralardan tashqari, to'liq bo'lmagan ya'ni bir tildan boshqa tilga tarjima qilingan ibora(kalka)lar ham mavjud bo'lib, ularning leksik-grammatik tarkibi asos frazeologik birliklarnikidan birmuncha farq qiladi. Leksikografiya va tarjima amaliyotida bu kabi iboralar frazeologik o'xshashliklar (analoglar) deb yuritiladi.

Frazeologik birliklar o'z tarkibida turli xil o'zgarishlarni yuzaga keltira oladi, ammo bu o'zgarishlar barcha tarkibiy qismlarni qamrab oladi deb ayta olmaymiz. Chunki ayrim tarkibiy qismlar mutlaqo turg'un holatda bo'ladi. Demak, bu o'zgarishlar faqatgina turg'un bo'lmagan, yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan o'zaro almashinuvlar natijasida vujudga keladi. Misol sifatida quyidagilarni ko'rib chiqishimiz mumkin.

*Be (all) at sixes and sevens* = “*tartibsiz holda bo'lmoq, haroba holda bo'lmoq*”;

*Set on six and seven, Set on cinque and sice* = “*eng katta nomerga pul tikish ya'ni barcha narsani o'rniga qo'yib tavakkal qilish*”.

Frazeologizmlar shakllanishi jarayonida asosiy frazeologik shakl ham u yoki bu darajada o'zgarishga yuz tutishi mumkin. Quyida zamonaviy ingliz tiliga xos bo'lgan frazeologik birlikning shakllanishini misol sifatida keltirimiz:

It is the last straw that breaks the camel's back. “Oxirgi xas tuyaning belini sindiribdi”, ya'ni “oxirgi tomchi sabr kosasini to'ldiradi”, kontekstda tahlil qilamiz:

“As the last straw breaks the laden camel's back, this piece of underground information crushed the sinking spirits of Mr. Dombey” (Ch. Dickens, *Dombey and Son*, ch. II).

1. ***The last straw***– (“*oxirgi tomchi* (sabr kosasini to'ldirgan)”, “*sabrning chegarasi*”), kontekstda: This was the last straw. He was throwing up her lawless girlhood love to her as an offence (Th. Dreiser. *The Titan*, ch. XIX);

One look showed Swithin his condition. Drunk again. This was the last straw, (J. Galsworthy. *Caravan, Salvation of a Forsyte*, p.110);

Hector (outraged). This is the last straw, Dad: you have insulted my wife (B. Shaw. *Man and Superman*, act IV);

2. ***Break the camel's back*** (“*sabr kosasini to'ldirmoq*”, “*ishini tugatmoq*”), kontekstda tahlil qilamiz:

So Godfrey had at last succeeded, he thought grimly. It was clear that he had supplied the straw that broke the Gestapo camel's back (M. Dodd. *Sowing the Wind*, ch. XXIII).

Ingliz tilida turg'un so'z birikmalari hosil bo'lishining yana bir usuli bu alohida shaxslar bilan (yozuvchilar, shoirlar, davlat va jamoat arboblari, jurnalistlar va boshqalar) bog'liq bo'lgan frazeologizmlardir. Misol uchun quyidagi frazeologizmlar prezidentlar nomlari va ular olib borgan siyosat bilan uzviy bog'liq:

*big stick* - “*kuch ishlatish siyosati*”, “*kuch siyosati*”, *lunatic fringe* – “*ekstremistlar*”, *hat in the ring* - “*saylov oldi kompaniyada ishtirok etish*” (*T. Рузвельт*); *New Frontiers*– “*Yangi istiqbollor*” (*Дж. Кеннеди*) va *boshqalar*.

Bu turdagi semantik frazeologizmlar tilda sinalgan modellar asosida shakllanadi. Masalan, “adektiv+substantiv” – the forgotten man “*unutilgan inson*”, “taqdirning o'gay bolasi” ya'ni “*hech kim o'ylamaydigan inson*” (mazkur ibora ushbu ma'noda birinchi marta Nyu-York shtati gubernatori F.D.Ruzvelt tomonidan 1932-yilda saylov oldi kompaniyasida qo'llanilgan edi).



Frazeologizmlar nazariyasini sistem-lug'aviy talqinda ko'rib chiqar ekanmiz, frazeologik birliklar nutqda erkin qo'llanish jarayonida omonim so'zlar bilan qay darajada bellasha olishini ham nazardan qochirmasligimiz kerak. Frazeologik birliklarning til sistemasi bilan aloqasini mustahkam saqlab qolgan tarkibiy qismlari tilning leksik, so'z yasalishi va fonetik sistemalari tomonidan bo'ladigan ta'sirlarga ko'proq moyil bo'ladilar. Bu holat frazeologik birliklar tarkibiy qismlarining leksik, so'z yasalishi, fonetik jihatlarga nisbatan ma'lum darajada muvofiqligini frazeologiyada ham saqlab qolish imkoniyatini beradi. So'z erkin holatda va frazeologik birliklar tarkibiy qismi sifatida qo'llanilishi jarayonida o'zaro munosabatga kirishish yoki o'zaro tenglashtirish kabi xususiyatlarini namoyon qiladi. Chunki so'z frazeologik birliklarning tarkibiy qismi sifatida ham o'zining ayrim o'zgaruvchanlik xususiyatlarini saqlab qola biladi.

Frazeologik derivatsiya, avvalambor frazeologik birlikning hosil bo'lishidir. Bunda frazeologik birliklar shakllanishining barqaror usullari birinchi darajali ahamiyat kasb yetadi. Ular turli omillarga borib taqaladi, chunki frazeologik derivatsiya-frazeologik aloqalar, frazeologik shaklning turg'unligi, frazeologiyalashish, frazeologiyada sinonimiya va variantdoshlik kabi hodisalar bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Shu boisdan, quyidagi asosiy usullar bilan frazeologik birliklarning shakllanishi amalga oshadi:

1. Frazeoforma-tarkibiy qismlarining parchalanishi;
2. Frazeologik birliklar tarkibiy qismining kengayishi;
3. Frazeoformaning o'zgarishi;
4. Qo'llanish jarayonida frazeologik birliklar tarkibiy qismining ajralib chiqishi.

Derivatsion asos-bu asoslanadigan negiz (ya'ni yangi frazeologik birliklarda mujassam bo'luvchi mazmun) ning yuzaga kelishiga omil bo'luvchi til yoki nutq materialini hisoblanadi. Bunda so'z yasalishining leksik-semantik usuli qo'llaniladi.

Frazeologik birliklarning hosil bo'lishini semantik-struktural tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, hosila frazeologik birliklar tarkibidagi tarkibiy qismlar boshlang'ich ahamiyatini saqlab qoladilar. Buningsiz frazeologik birliklar o'z ichki shakli va obrazlilikini yo'qotgan bo'lar yedi.

Ingliz tilida frazeologik birliklar hosil bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari umumiy xulosasi shuni ko'rsatdiki, frazeologik birliklar hosil bo'lishining yeng mahsuldor, samarali usuli bu yuqori semantik zaxiraga ega bo'lgan so'z birikmalarining to'liq yoki qisman o'zlashtirilishi hisoblanadi. O'zgaruvchan so'z birikmalarining o'zlashtirilishi natijasida to'la yoki qisman o'zlashtirilgan frazeologik birliklar shakllanadi.

Frazeologik birliklarning hosil bo'lish yo'llarini o'rganish, ularning asosini aniqlash frazeologik birliklar vujudga kelishining qonuniyatlari hamda o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berishga imkon yaratib beradi. Shu boisdan, uzluksiz ravishda yangi birliklar bilan boyib borayotgan ingliz tili frazeologik birliklarining paydo bo'lish hamda rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish, ularning kelib chiqish manbalarini tahlil qilish shubhasiz lingvistik jihatdan beqiyos ahamiyat kasb etadi.

#### **Adabiyotlar:**

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: ЛГУ, 1963. – 208 с.
2. Азнаурова Э.С. Очерки по стилистике слова. –Ташкент, 1978.– С. 88
3. Бакиева Г.Х. Семантика: содержание и выражение // Филология масалалари. – Ташкент: УзГУМЯ, 2003.- №2. – С. 5
4. Батырова Г.З. Функционально-семантический аспект окказиональных преобразований английских и русских глагольных фразеологизмов // Теория поля в современном языкознании. Материалы научно-теоретического семинара. Часть V. – Уфа, 1999. – С. 171-181



5. Башиева С.К. Стилистический компонент фразеологического значения: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Краснодар: КГУ, 1995. – 23 с.
6. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. I қисм.-Тошкент: Наврўз, 1997.- 93 б.
7. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. (Адабий норманинг типлари). II қисм. – Тошкент: Наврўз, 1998.-133 б.
8. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – Изд. 4-е, переработанное и дополненное. - М.: Русский язык, 1984. – 942 с. (АРФС)
9. Умарходжаев М.И. Очерки по современной фразеологии. – Т.: Фан.,1977. – 103 с.
10. Умарходжаев М.Э “Умумий тилшуностик” Адижон 2010- 34 б
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1977. – 224 б.
12. Geoffrey Chaucer. Troilus and Criseyde. Longman Group UK limited 2013
13. William Shakespeare. Twelfth Night. Moscow, 1992

